

Слободян М. В.,

Національний університет "Острозька академія", м. Острог

КОНЦЕПТ ЯК ОДИНИЦЯ КОГНІТИВНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Стаття присвячена визначенню терміна "концепт" як основної одиниці сучасних когнітивних досліджень в рамках когнітивної лінгвістики, психолінгвістики та лінгвокультурології; відокремленню його від інших суміжних термінів, таких як поняття та значення.

Ключові слова: концепт, поняття, значення, когнітивна лінгвістика, лінгвокультурологія, психолінгвістика.

The article is dedicated to the definition of concept as a main unit of modern cognitive studies in the domain of cognitive linguistics, cultural linguistics and psycholinguistics, as well as to its separation from the other adjoining terms such as notion and meaning.

Key words: concept, notion, meaning, cognitive linguistics, cultural linguistics, psycholinguistics.

У сучасних лінгвістичних роботах вітчизняних та зарубіжних вчених, що стосуються когнітивного напрямку досліджень широко вживається термін "концепт". Варто зазначити, що наразі серед науковців не існує єдності поглядів щодо розуміння і тлумачення концепту, хоча цим терміном послуговуються представники кількох напрямків сучасних наукових досліджень, і тому у наукових колах часто виникають суперечки на основі різного тлумачення самого терміну й правомірності віднесення до концептів тих чи інших явищ дійсності. Крім того, концепт не є суто лінгвістичним терміном, "парасольковим" (за визначенням С. Г. Воркачова), тобто таким, що "покриває предметні області декількох наукових напрямків: передусім когнітивної психології та когнітивної лінгвістики, що займаються проблемами мислення і пізнання, зберігання і переробки інформації, а також лінгвокультурології, визначаючись і уточнюючись в межах теорії, що утворюється їх постулатами і базовими категоріями" [3, с. 6].

Дослідженню концептів в руслі сучасної когнітивістики присвячено чимало праць та наукових досліджень. Їх проблематика охоплює теорії концептів (М. М. Полножин); історію та методіку когнітивного аналізу (З. Д. Попова, І. А. Стернін); методіку виявлення концептів (А. П. Бабушкін); дослідження структури концептів, дослідження концептів у національній свідомості та зіставне дослідження концептів (А. М. Приходько, О. В. Городецька, В. Ф. Старко, Ю. С. Белозьорова, І. В. Змійова); а також узгодження категорій "поняття–значення–концепт" (М. М. Болдирев, С. Г. Шафіков, Р. В. Угринюк,) та ін. Прийнято виділяти три основні напрямки когнітивних досліджень у галузі сучасної лінгвістики,

центральною темою яких виступає концепт, це – когнітивна лінгвістика (роботи А. П. Бабушкіна, Є. С. Кубрякової, З. Д. Попової, І. А. Стерніна, М. М. Болдирева та ін.), психолінгвістика (А. А. Залевська та Р. М. Фрумкіна) та лінгвокультурологія (С. Г. Воркачов, В. І. Карасик, Г. Г. Слишкін, Д. С. Лихачов, А. Вежбицька, Ю. С. Степанов та ін.).

Дослідження концепту обумовлена передусім когнітивною спрямованістю сучасної лінгвістичної теорії. І хоча значну кількість праць присвячено вивченню цього явища, відкритими залишаються ряд питань, що стосуються визначення терміну “концепт”, розмежування термінів “концепт – поняття – значення”, виявлення меж концепту та багатогранності його структури і типів, та, нарешті, виділення специфіки і значущості концепту для мовної та культурної свідомості людини.

Метою нашої статті є опис основних властивостей і характеристик концепту, що дають змогу визначити цей термін як основну одиницю когнітивної лінгвістики, та розглянути трактування концепту представниками трьох основних напрямків когнітивістики.

Термін “концепт” походить із латинського *conceptus* і означає “думка”, “поняття”. У лінгвістику цей термін, як і багато інших, прийшов з філософії і був покликаний до життя антропоцентричною та когнітивною спрямованістю сучасних наукових досліджень. Ще у 20-х роках минулого століття російський вчений А. Аскольдов-Алексеев вживає цей термін на позначення “мисленнєвого утворення, яке в процесі думки замінює невизначену кількість предметів одного і того ж роду” (цитата за А. Л. Ігнаткіною) [7, с. 21]. У сучасному короткому словнику когнітивних термінів за редакцією Є. С. Кубрякової наводиться таке визначення: “Концепт – це термін, що слугує поясненню одиниць ментальних або психічних ресурсів нашої свідомості і тієї інформаційної структури, яка відображає знання і досвід людини; оперативна складова одиниця пам’яті, ментального лексикону, концептуальної системи і мови мозку (*lingua mentalis*), всієї картини світу, відображеної в людській психіці” [10, с. 90]. Існує також припущення, що подібно до множини в математиці “концепт в когнітології – база аксіоматична категорія, яка не визначається і приймається інтуїтивно, гіперонім поняття, уявлення, схеми, фрейму, сценарію, гештальту та ін.” [3, с. 7]. Іншими словами концепт виступає результатом всієї пізнавальної діяльності людини (когніції), створених з метою обробки її суб’єктивного досвіду, знань та уявлень про довколишній світ.

Як уже було згадано, у сучасній теорії лінгвістики аналіз концептів проводиться на самому різноманітному матеріалі в межах найрізноманітніших напрямків. Так, представники сучасної когнітивної лінгвістики, розглядають концепт як одиницю ментального лексикону, концептуальної системи всієї картини світу, відображеної в людській психіці. У когнітивній лінгвістиці прийнято вважати концепт “одиницею колектив-

ної свідомості", яка в процесі розумової діяльності актуалізує свої різні ознаки і прошарки [5, с. 18]. Вищенаведене визначення Є. С. Кубрякової, яка займається дослідженнями у галузі саме когнітивної лінгвістики, виокремлює концепт, насамперед, як оперативну одиницю пам'яті, ментального лексикону.

А. П. Бабушкін розуміє концепт як "дискретну одиницю колективної свідомості", котра зберігається у пам'яті носіїв мови у вербальному вигляді [1, с. 53]. Цей вчений пропонує методику виявлення концептів на основі аналізу словникової дефініції, адже, як він стверджує, ідеальна суть концепту вловлюється словом і дублюється у його визначенні, оскільки в самому слові і його вербальній дефініції фіксуються результати когнітивних зусиль людського розуму [1, с. 54]. А. П. Бабушкін вважає, що концепти, як і реалії, що стоять за ними, не є однорідними за своєю суттю, він пропонує виділяти такі типи концептів як: мисленеві картинки, схеми, фрейми, сценарії, калейдоскопічні та логічно-структуровані концепти. Причому усі зазначені типи концептів мають загальнолюдський, універсальний характер, а національно-культурна специфіка виявляється у відмінностях змісту тотожних за типом концептів. Такий поділ дещо нагадує і точку зору відомого американського лінгвіста, Р. Джекендоффа, який вважає основними конституюнтами концептуальної системи концепти близькі до "семантичних частин мови: концепти ОБ'ЄКТА і його ЧАСТИН, РУХУ, ДІЇ, МІСЦЯ, ПРОСТОРУ, ЧАСУ, ОЗНАКИ і т. п". (цитата за Є. С. Кубряковою) [10, с. 91-92].

Дещо іншої точки зору дотримується М. М. Болдирев, який вважає, що концепти, як елементи свідомості, цілком автономні, а мовні значення не можуть прирівнюватись до концептів, тому що мовні засоби своїм значенням передають лиш частину концепту, що підтверджується існуванням чисельних синонімів, різних дефініцій, описів і текстових визначень одного і того ж концепту [2, с. 26,], а та частина інформації, яка не отримала мовного вираження представлена в психіці ментальними репрезентаціями іншого типу – образами, картинками, схемами та ін. Проте, за Є. С. Кубряковою, концептом стає лише значення слова, "схоплене знаком", а відмінною рисою когнітивного підходу вчена, посилаючись на Р. Джекендоффа, вважає прирівнювання значення мовних виразів до концептів чи концептуальних структур [10, с. 92].

У психолінгвістичних роботах передусім розглядається індивідуальне начало у концепті. Вчені-психолінгвісти наголошують на необхідності враховувати при дослідженні цього феномену досвід людини, емоції, особисті цінності та асоціації, пов'язані з певним концептом. Наприклад, О. А. Залевська виділяє концепт індивіда, маючи на увазі ментальні утворення, які, на відміну від понять і значень, не завжди піддаються вербальному вираженню. У працях цієї дослідниці концепт трактується

передусім як надбання особистості, продукт психічних процесів пізнання і спілкування, базовий когнітивно-перцептивно-афективне утворення динамічного характеру, яке підпорядковується закономірностям психічного життя людини [6, с. 38–39]. Дослідження концепту, на думку вченої, повинне здійснюватись з позицій комплексного підходу, здатного інтегрувати результати багатьох областей знань. Специфічними особливостями концепту О. А. Залевська називає невербальність концепту (здатність виражатися мовними засобами лише на другому етапі актуалізації) та його стимульну структуру (будь-яке поняття пов'язане зі своїми чуттєвими коренями). Аналіз концепту на основі мовних даних заперечується вченою. Вона об'єктивує свою думку тим, що мовну картину світу не можна ототожнювати з відображенням світу, яке існує у психіці носія мови. У лінгвокогнітології, на думку вченої, може реконструювати лише так званий конструктор (продукт наукового опису), який, проте, лише частково відображає концепт індивіда.

О. А. Залевська, вивчаючи концепт з точки зору психолінгвістики, також проводить чітку межу між концептами та значеннями і поняттями за критерієм наявності емоційного, образного компоненту, який притаманний, на думку дослідниці, лише концептам як набутками індивіда, а не значенням та редукованими на логіко-раціональній основі поняттям-конструкторам [6, с. 38–39].

Розгляд концепту представниками лінгвокультурології відрізняється актуалізацією етнокультурної обумовленості. Об'єктом дослідження у лінгвокультурології є специфічні особливості національних менталітетів, тому лінгвоконцепт, за визначенням представника цього напрямку, С. Г. Воркачова, – це передусім, “вербалізований культурний зміст” [4, с. 76]. Вчений ставить певні вимоги, які на його думку визначають приналежність до лінгвоконцептів і це, перш за все, багатомірність змісту, так звана “заглибленість в культуру”; здатність емоційно переживатися, а не тільки мислитися; номінативна щільність, що відображає важливість концепту для певного культурного соціуму та включає синтагматичні та парадигматичні зв'язки. Тому на думку Ю. С. Степанова, концепт – це згусток культури в свідомості людини й те, за допомогою чого людина сама входить в культуру, а в деяких випадках і “впливає на неї” [11, с. 51].

Інші мовознавці, зокрема В. І. Карасик та Г. Г. Слишкін, досліджуючи лінгвокультурний концепт дають йому таке визначення: “умовна ментальна одиниця, що використовується при комплексному вивченні мови, свідомості та культури” [9, с. 76]. Лінгвокультурний концепт, на думку цих вчених, відрізняється від когнітивного концепту та інших ментальних утворень акцентуацією ціннісного компоненту, який є ядром концепту і лежить в основі культури. Така думка співзвучна з теорією С. Г. Воркачова про приналежність концепту до культури і неможливість його

існування поза індивідуальною чи колективною свідомістю. Крім того, лінгвокультурний концепт є багатомірний і має більш розмиту структуру ніж одиниці когнітивістики.

Деякі дослідники лінгвокультурології розрізняють концепти за носіями, поділяючи їх на індивідуальні, мікрогрупові, макрогрупові, національні, цивілізаційні та загальнолюдські [9, с. 78–79].

Проте, окреслені відмінності у підходах до розуміння та дослідження концепту різними напрямками когнітивістики досить умовні й пов'язані більше з технікою виділення об'єкта досліджень і методикою його опису, тоді як завдання у цих дисциплін спільне – типологія і моделювання представлення знань у мові.

Тому ми підходимо до розуміння досліджуваного терміну, як до поняття міждисциплінарного, тобто операційної одиниці думки, за визначенням С. Г. Воркачова “способу і результату квантифікації і категоризації знань” [3, с. 11]. Узагальнивши викладений матеріал, пропонуємо вживати термін “концепт” на позначення оперативної одиниці свідомості, що виражена вербально різноманітними мовними (лексичними, фразеологічними, паремійними та ін.) засобами і включає окрім ментального ще й образний та емоційно-оціночний компоненти. При аналізі концепту, вважаємо необхідним спиратися на семантичний аналіз засобів його об'єктивації, не відкидаючи при цьому при можливості врахування також емоційно-оціночної та асоціативної складових.

Для всіх напрямків сучасних когнітивних досліджень більшою чи меншою мірою актуальне розмежування концепту і значення. Наведемо критерії розмежування концепту і лексичного значення слова за З. Д. Поповою та І. А. Стерніним (представники когнітивної лінгвістики). Ці вчені розрізняють концепт і значення слова на основі невідповідності їх структури: 1) концепт має прошарки, а лексеми мають семеми; 2) концепт має зміст, а лексеми – семантику; 3) концепт має компоненти – концептуальні ознаки, а семеми – відповідно, компоненти значення (семи); 4) концепт глобальний і не жорстко структурований, а семеми структуровані [12, с. 61]. Проте, не ототожнюючи розглянутих явищ, варто погодитись із твердженням А. П. Бабушкіна про те, що саме через аналіз семем отримуємо доступ до сфери ідеального у мові й виявляємо, об'єктивуємо концепти [1, с. 53], а отже, ідеальна суть концептів “влвовлюється” саме словом.

Чимало когнітивістів-дослідників концепту (М. М. Болдирев, Є. М. Учайкіна, Н. Ф. Алефіренко, В. М. Карасик, С. Г. Воркачов) сходяться на думці, що концепт як багатомірне утворення є також значно ширшим у порівнянні зі значенням. Так, на думку М. М. Болдирева, значення слова передає лише частину концепту: “Мовні значення передають лише частину наших знань про світ. Основа ж цих знань зберігається в нашій

свідомості у вигляді різних мисленневих структур – концептів різного ступеню складності і абстрактності” [2, с. 27]. Таку думку поділяє також В. М. Карасик, стверджуючи, що значення слова або фразеологізму представляє лише один або декілька із аспектів концепту, багатомірного етнопсихічного утворення [13, с. 226]. За С. Г. Воркачовим слово (передусім мається на увазі його значення) виконує функцію імені концепту і адекватного транслятора його змісту. Але при цьому концепт співвідноситься не з одним словом (чи значенням), а з планом вираження всієї сукупності різнорідних синонімічних (власне лексичних, фразеологічних, афористичних) засобів, що описують його в мові [4, с. 69]. Тобто, концепт характеризується здатністю до реалізації в різній знаковій формі (в словах, жестах) і, як вважає О. А. Залевська, постійною наявністю емоційно-оцінного відношення до предметів і явищ, що сприймаються [14, с. 16]. Сфера вживання концепту є також ширшою за сферу вживання слова: тоді як значення можна віднести лише до мовної і комунікативної сфер, то концепт об’єктивується як в мовних, так і немовних сферах (сфери свідомості і мислення).

Разом з тим слово є виразником концепту, виступає його іменем, а структура семантичних ознак значення слова відбиває основу структури концепту. Дослідження семантичних складових слова виявляє ієрархічну будову концепту. Однак при зіставленні семантичної розробки слова і концепту виявляється їх неповна відповідність. За твердженням К. Ю. Голобородько “концепт у лексичній структурі слова є складною структурою, яка представляє собою синтез індивідуально-авторського розуміння з традицією національного вживання цього концепту, а також і загальнолюдською, первісно міфологічною моделлю світу” [5, с. 20].

Для нашого дослідження важливим є також розмежування концепту з уже відомими науці терміном “поняття”, яке часто розуміється і вживається як його синонім. Як уже було зазначено, термін “концепт” з латинської означає “думка, поняття”, на основі чого здійснюється ототожнення концепту і поняття, як термінів. Підставами для ототожнення цих термінів є також їх сприйняття та розуміння у зв’язку зі значенням слова, а також подібність внутрішньої форми. Так, Р. В. Угринюк зазначає, що і концепт і поняття у сучасній науці розуміються як одиниці свідомості, які стоять за словом і його значенням, адже обидва терміни вживаються на позначення двобічної ментальної сутності, “що має мовленнєве, мовне походження і тісно пов’язана з мисленням” [13, с. 226–227]. На думку Ю. С. Степанова, і концепт і поняття однакові за своєю внутрішньою формою: “У науковій мові ці два слова також інколи виступають як синоніми, одне замість іншого” [11, с. 40].

Проте сьогодні концепт і поняття досить чітко розмежовані як терміни різних наук – поняття відноситься до сфери логіки і філософії, тоді

як концепт вживається здебільшого у математичній логіці, культурології. Крім того, ці терміни розмежовують не лише за приналежністю до певної галузі наукових знань, але й за обсягом та природою цих сутностей [14, с. 16]. Так, В. З. Дем’янков наголошує на розрізненні поняття, як чогось такого, про що люди домовляються, погоджуючись з умовністю його меж, і концепту, оскільки останній існує поза нашою домовленістю (посилання за В. Л. Івашенко) [8, с. 65]. На думку деяких науковців (С. Г. Воркачов, Ю. С. Степанов, В. Г. Зусман, Чернейко), концепт відрізняється від поняття своєю суб’єктивністю (концепти не лише мисляться, але й переживаються) та лінгвокультурною відміченістю [4, с. 76–77].

На думку С. Г. Шафікова та Є. М. Учайкіної, різниця між поняттям, з одного боку, та концептом, з другого боку, полягає також у сфері їх віднесеності. Так, концепт, як одиницю сублогічну, стосується повсякденної реальності, а поняття як сукупності суттєвих ознак означуваного, що характеризується логічною природою [16, с. 11; 14, с. 17].

Щодо відмінностей обсягу досліджуваних термінів, більшість науковців дотримується думки, що концепт є категорією “місткішою” від поняття. За твердженням Л. О. Чернейко концепт включає поняття, не вичерпується ним, а охоплює весь зміст слова – і денотативний, і конотативний, який відображає знання носіїв певної культури про характер явища (предмета), що стоїть за словом, взятим в множинності його асоціативних зв’язків [15, с. 3]. Таку думку підтримує С. Г. Шафіков, згідно якого у концепт крім поняття також можуть бути включені певні культурно-емоційні компоненти – це уявлення, асоціація та образ [16, с. 11] та Ю. С. Степанов стверджує, що в структуру концепту входить все, чим характеризується поняття і, разом з тим, все те, що робить концепт фактором культури: вихідна форма, історія, асоціація, оцінка [11, с. 17].

С. Г. Воркачов визначає “правонаступність” концепту категоріям поняття та значення: “концепт – синтезує лінгвоментальне утворення, яке методологічно прийшло на зміну уявленню (образу), поняттю та значенню, та включило їх у себе редукованому вигляді” [4, с. 77]. Від поняття, на думку вченого, концепт отримав дискурсивність представлення змісту, від образу – метафоричність і емотивність, а від значення – входження його імені в лексичну систему мови.

Тому варто відокремлювати термін “концепт” від суміжних “поняття” та “значення” як одиниць різних сфер віднесеності та наповнення. Варто вважати концепт категорією ширшою за поняття та значення, що поєднує у собі елементи обох, при цьому, маючи додаткові характеристики суб’єктивності (асоціативного та емоційного наповнення) та лінгвокультурної спрямованості.

Висновки і перспективи

1. Пропонуємо вживати термін “концепт” на позначення оперативної

одиниці свідомості, що виражена вербально різноманітними мовними (лексичними, фразеологічними, паремійними та ін.) засобами і включає окрім ментального ще й образний та емоційно-оціночний компоненти.

2. Варто відокремлювати термін “концепт” від суміжних “поняття” та “значення” як одиниць різних сфер віднесеності та наповнення. Концепт є категоріє ширшою за поняття та значення, поєднуючи у собі елементи обох, при цьому маючи додаткові характеристики суб’єктивності (асоціативного та емоційного наповнення) та лінгвокультурної відміченості.

3. При аналізі концептів вважаємо за доцільне спиратися на вже розроблену схему семантичного аналізу, не ототожнюючи його, проте, із аналізом концептуальним, а також використовувати можливі методи виявлення емотивно-оціночного та асоціативного компонентів концепту.

4. Перспективою дослідження є використання отриманих визначень та висновків для дослідження та репрезентації структури концептів як складових мовних картин світу носіїв різних лінгвокультур, а також подальшого порівняння тотожних концептів представників різних мовнокультурних соціумів у рамках зіставного мовознавства.

Література:

1. Бабушкин А. П. Концепты разных типов в лексике и фразеологии и методика их выявления / А. П. Бабушкин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: Научное издание. Под ред. И. А. Стернина. – Воронежский государственный университет, – 2001. – С. 52–57.

2. Болдырев Н. Н. Концепт и значение слова / Н. Н. Болдырев // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: Научное издание. Под ред. И. А. Стернина. – Воронежский государственный университет, – 2001. – С. 25-35.

3. Воркачев С. Г. Концепт как “зонтиковый термин” / С. Г. Воркачев // Язык, сознание, коммуникация. – М., – 2003 – Вип. 24. – С. 5–12.

4. Воркачев С. Г. Лингвоконцептология и межкультурная коммуникация: истоки и цели // Вестник московского университета. – 2005. – № 4 – С. 76–83.

5. Голобородько К. Ю. Лінгвістичний статус концепту / К. Ю. Голобородько // Лінгвістика: Зб. наук. праць – Луганськ, – 2003. – Вип. 1. – С. 16–21

6. Залевская А. А. Психолінгвістичевкий подход к проблеме концепта / А. А. Залевская // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: Научное издание. Под ред. И. А. Стернина. – Воронежский государственный университет, – 2001. – С. 36–44.

7. Игнаткина А. Л. Специфика репрезентации концепта PUBLIC RELATIONS фразеологическими средствами американского и британского вариантов английского языка // Дис. канд. филол. наук: спец. 10. 02. 04. “Германские языки” / Игнаткина Анастасия Львовна – Саратов, – 2005. – 229 с.

8. Іващенко В. Л. Науковий концепт і наукове поняття: проблема диференціації / Вікторія Іващенко // Українська мова. – 2005. – № 3. – С. 62–76.

9. Карасик В. И. Лингвокультурный концепт как единица исследования / В. И. Карасик, Г. Г. Слышкин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: Научное издание. Под ред. И. А. Стернина. – Воронежский государственный университет, 2001. – С. 75–79.

10. Краткий словарь когнитивных терминов / [Кубрякова Е. С., Демьянков В. З., Панкрац Ю. Г., Лузина Л. Г.]; под ред. Е. С. Кубряковой. – М., 1997 – 245 с.

11. Степанов Ю. С. Константы: словарь русской культуры: опыт исследования. – М.: Школа "Языки русской культуры", 1997. – 824 с.

12. Стернин И. А. Методика исследования структуры концепта / И. А. Стернин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: Научное издание. Под ред. И. А. Стернина. – Воронежский государственный университет, 2001. – С. 58–65.

13. Угринюк Р. В. Проблеми узгодження категорій "поняття-значення–концепт" / Р. В. Угринюк // Мова і культура. – 2007. – Вип. 9. – С. 224–228.

14. Учайкина Е. Н. Концептосфера БОГАТСТВО в англосаксонской картине мира: концептуализация и категоризация // Диссертация на соискание ученой степени кандидата филол. наук: спец. 10. 02. 04. "Германские языки" / Учайкина Евгения Николаевна – Владивосток, 2005. – 197 с.

15. Чернейко Л. О. Лингвофилософский анализ абстрактного имени / Л. О. Чернейко. – М., 1997. – 320 с.

16. Шафиков С. Г. Категории и концепты в лингвистике / С. Г. Шафиков // Вопросы языкознания. – 2007. – № 2 – С. 3–17.